

QABIL MAQSETOV QARAQALPAQ XALIQ QOSIQLARINIŇ IZERTLEWSHISI

Sarsenbaeva A.K.

ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20308192>

Folklor janrlarınıń ishinde xalıq qosıqları eń ómirsheń, ónimli qollanılatuǵın, ǵalabalıq hám kóp varinatlılıq xarakterine iye tematikası, kórkem kompoziciyası, obrazlılıǵı, forma hám mazmunınıń hár qıylılıǵı, poetikalıq tiliniń ózgesheligi menen ayrılıp turadı. Qosıqlar xalıqtıń kúndelikli turmısında ayrıqsha orın tutadı. Ilimpazlardıń anıqlawınsha qosıqlar dúnya xalıqlarınıń barlıǵında bar bolıp, payda bolıw dárekleri boyınsha folklordıń eń eski janrı dep esaplanadı.

Qaraqalpaq xalqı da basqa túrkiy xalıqlar sıyaqlı áyyemnen awızeki úlgide áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan qosıqlardıń bay úlgilerine iye. Olardıń mazmunında xalıqtıń tariyxı, turmıs-tirishiligi, úrp-ádet, salt-dástúrleri, arızıw-ármanları hám ishki oy-sezimleri menen kewil-keshirmeleri kórkemlik penen sáwlelengenin kóremiz.

Qosıqlardıń mazmunında milliy xalıqlıq ruwx, milliy ózinshelik belgileri jámlenip, olardı jıynaw, bastırıp shıǵarıw, úyreniw hám izertlew máselesine barlıq xalıqlar itibar bergen. Usılardıń qatarında qaraqalpaq folklortanıwında da basqa janrlar menen birge qosıqlardı úyreniwge ilimpazlar tárepinen kewil bólindi.

Biz bul maqalamızda belgili folklortanıwshı ilimpaz, filologiya ilimleriniń doktori, professor Q.Maqsetov (1929-2002) miynetlerindeki qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń izertleniw máselesine toqtamaqshımız.

Qaraqalpaq folklorı úlgilerin, sonıń ishinde xalıq qosıqların jıynaw isleri XVIII ásirdeń ortalarınan baslap rus hám shet el ilimpazları, sayaxatshılar, áskeriy xızmetkerler tárepinen jıynaw isleri alıp barıldı hám ulıwma xarakterdegi ilimiy pikirler bildirildi. Biraq, qosıqlardı sistemalı jıynaw hám izertlew isi XX ásirdeń 30-jıllarınan baslap shıntlap qolǵa alındı. Olardı baspada járiyalaw isleri menen birge, izertlew jumısları da qolǵa alındı. Izertlew jumısları belgili qaraqalpaq ilimpazları N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, N.Baskakov, I.Saǵitov, N.Japaqov sıyaqlı t.b. ilimpazlardıń miynetlerinde folklordıń basqa janrları menen birge qısqa kólemde bolsa da izertlenip, pikirler bildirildi.

Ótken ásirdeń 70-jıllarına kelip, xalıq qosıqları boyınsha arnawlı kandidatlıq dissertaciyalar jaqlandı. Atap aytqanda, 1940-jıllarǵa shekemgi qaraqalpaq xalıq qosıqların Á.Tájimuratov, 1941-1945-jıllardaǵı, yaǵnıy ekinshi jáhan urısı jıllarındaǵı qaraqalpaq xalıq qosıqların N.Kamalov, urıstan sońǵı jıllardaǵı

qaraqalpaq xalıq qosıqların M.Nizamatdinov arnawlı izertlew obekti etip aldı. Al, 1960-1990-jıllardaǵı qaraqalpaq xalıq qosıqların S.Bawetdinova izertlegen bolsa, 2000-jılı qaraqalpaq dástúr qosıqların S.Kazaxbaev izertledi hám qanditatlıq dissertaciýaların tabıslı qorǵap shıqtı. Bulardan basqa da kópshilik ilimpazlardıń qaraqalpaq xalıq qosıqları boyınsha ilimiy maqalaları baspa sóz betlerinde járiyalandı. Usınday izertlewler jazılıwına qaramastan xalıq qosıqlarınıń janrlıq quramı, túrleri, ózine tán specifikalıq ózgesheligi hám t.b. teoriyalıq máseleleri boyınsha bildirilgen pikirlerde shataslıqlar, hár qıylı kózqaraslar hám analizler bolıp keldi.

Professor Q.Maqssetov 1971-jılı basılıp shıqqan «Qaraqalpaq folklorınıń estetikası» kitabında ózinen aldınıǵı ilimpazlardıń (Q.Ayımbetov, O.Kojurov, N.Dáwqaraev, N.Baskakov) qaraqalpaq folklorı janrları boyınsha islegen klassifikaciyanı jetilistirip, janr hám túrlerge qayta jiklep tolıqtıradı. Folklor úlgielerin epikalıq hám lirikalıq janrlarǵa bólip, qosıqlardı lirikalıq janrǵa kirgizedi. Iлимпaz óziniń klassifikaciyanı tómendegishe usınadı: «Qosıqlar janrın tematikalıq jaqtan: 1. Muhabbat qosıqları, 2. Dástúr qosıqları (máwsim qosıqları, háwjar, betashar, joqlaw t.b.), 3. Balalar qosıqları (túlkishek, ayqulash, áwelemen-dúwelemen), 4. Turmısqa baylanıslı qosıqlar, 5. Tuwǵan jer haqqında qosıqlar, 6. Aqıl-násiyat qosıqları, 7. Yumor-satiralıq qosıqlar, 8. Arnaw qosıqları, 9. Tematikası boyınsha hár túrli bolǵan házirgi dáwir qosıqları t.b.» [1,52] dep bóledi hám usı klassifikaciyalıq jiklewin tómendegishe tastıyıqlaydı: «Qosıqlardı tematikalıq jaqtan basqa da túrlerge bóliw múmkin. Degen menen, qosıqlardıń barlıq túrleriniń pútini menen qosıq janrın qurap turatuǵının umıtpawımız kerek, olardıń tematikalıq jaqtan tolıp atırǵan bólinwlerin óz aldına janr emes «túr» mánisinde túsiniwimiz haqıyqatında da durıs boladı» [1,52], - dep jazadı. Iлимпazdıń usınǵan bul klassifikaciyalıq jiklewi keyingi izertlew jumıslarındaǵı shataslıqlardıń aldın aldı. Lekin, sońǵı izertlewler folklor janrlarınıń hár qıylılıǵı mazmunı, atqarılıw ornı, atqarılıw usılı, muzikalılıǵı, kórkemligi t.b. ózgeshelikleri boyınsha óz aldına janr sıpatında úyrenilmekte. Máselen, dástúr qosıqları óz aldına dástúr folklorı sıpatında qaralıp, olardıń ishinde shańaraqlıq dástúr folklorı háwjar, betashar, joqlaw t.b. bólek janrlar retinde úyreniledi. Demek, Q.Maqssetov belgilep bergenindey qosıq janrı óz ishinde hár qıylı «túr»ge, ózgeshelikke iye, biraq bir-birinen keskin ajıralıp turatuǵın ózgesheligine, ózine tán specifikalıq belgilerine qaray janr sıpatında qaraladı.

Qaraqalpaq xalıq qosıqları haqqında 1979-jılı professor Q.Maqssetovtıń ilimpaz Á.Tájimuratov penen avtorlıqtaǵı «Qaraqalpaq folklorı» [2] hám 1996-jılı «Bilim» baspasınan basılıp shıqqan «Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri» [3] atlı joqarı oqıw orınları studentlerine arnalǵan sabaqlıqlarında

ilimiy-teoriyalıq pikirleri bildirilgen. Dáslep folklordaǵı xalıq qosıqları menen jazba ádebiyattaǵı qosıqlardıń ózgesheligi, bir-biri menen baylanısı máseleleri, mazmunı menen qurılısındaǵı ózgesheliklerine baqlawların beredi. Mısalı, bir kuplet xalıq qosıǵında ayılayın degen pikir izbe-izlik penen yamasa sol kuplettiń bir qatarında beriliwi múmkinligin, qatarlar bir-biri menen baylanısıp ta, baylanıspay da keliwi múmkinligin, jáne belgili bir namaǵa salıp ayılatuǵınlıǵın mısallar menen dálillep kórsetedi. Ilimpaz xalıq qosıǵınıń janrlıq ózgesheligin bılayınsha túsindiredi: «Qosıq dep biz belgili bir buwın qatarların, qatarlardıń keynindegi uyqasıp keletuǵın sózlerden turatuǵın, namaǵa salıp aytıwǵa bolatuǵın poeziyalıq dórtepege aytamız» [3,76], - dep jazadı.

Professor Q.Maqsatov N.Dáwqaraevtiń folklordıń janrları boyınsha bergен sholıw túrindegi bayanlawların qollap-quwatlay otırıp, qosıqlar temasına báytти, dástan qosıqları menen balalar qosıqların kirgizip tallawların maqullaydı, al ilimpazdıń qosıqlar temasına jańıltıpaş, jumbaq, aytıs hám juwaplardı kirgiziwine sın kózqarasların bildirip, olardı óz aldına janr dep qaraydı. Sonday-aq: «Avtor zikir salıw, bádik, yaramazandı «diniy ádebiyat» dep qosıq bólimine qosıp tallaǵan. Bul da durısında óziniń ózgesheligi, mazmunı boyınsha, atqaratuǵın xızmeti boyınsha qosıqtan ózgeshe duwa, aytım mánisindegi sózler. Sońǵı waqıtta biz folklordıń bul túrin qosıqlardan bólip alıp, aytımlar degen atama menen atap júrmiz» [3,78], - dep jazadı. N.Dáwqaraevtiń xalıq qosıqları boyınsha izertlewi 1950-jılları jazılǵanlıqtan, ayırım janrlardıń qosıqlarǵa qosılıp úyreniliwi tábiyiy edi. Biraq, dáslepki izertlew sıpatında N.Dáwqaraevtiń pikirleri oǵada áhmiyetli boldı. Sonlıqtan da Q.Maqsatov: «Ulıwma alǵanda N.Dáwqaraevtiń qosıqlar haqqında pikirleri geypara pikir alısıwǵa turatuǵın orınlarına qaramastan 50-jıllardıń basında dúnyaǵa kelgen, onıń óz dáwiri ushın da, házirgi dáwir ushın da áhmiyetin joǵaltpaǵanın, qosıqlar haqqında birinshi ilimiy pikir bolıp qalatuǵının aytıw kerek» [3,78], - dep baha beredi. Sonıń menen birge Q.Maqsatov xalıq qosıqları boyınsha izertlew jumısın alıp barǵan Á.Tájimuratovtiń qosıqlarǵa tolǵawlardı kirgiziwın maqullamaydı, onı óz aldına janr sıpatında qaraydı. Dástúr qosıqlarına aytıslardı hám aytımlardıń kirigiziwın de nadurıs dep esaplaydı. Professor Q.Ayımbetovtiń qosıqlar boyınsha izertlewine analiz islep, qosıqlarǵa kirgizilgen bádik, gulapsan, yaramazan, zikir salıw, pátiya t.b. salt-dástúr jırları emes, duwa, aytımlar óz aldına izertlewdi talap etedi degen pikirlerin bildiredi. Biraq, Q.Maqsatov folklortanıwshı retindegi Q.Ayımbetovtiń ilimiy pikirleri ilim ushın áhmiyetli ekenligine joqarı baha berip bılay dep jazadı: «Q.Ayımbetovtiń qaraqalpaq xalıq qosıqları haqqında pikiriniń áhmiyeti bárinen de burın, ol qosıqlardıń atqarılıw, qollanıw jaǵınan anıq, qısqa maǵlıwmat beriwı menen bahalı. Sonday-aq, onıń asa yadıkeshliginen tiyisli mısallar da nıq beriledi» [3,81],

- dep áhmiyetin kórsetedi. Solay etip, Q.Maqssetov qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń túri hám tematikası oǵada bay ekennin kórsetip bılayınsha jiklep kórsetedi: «Qosıqlardıń túri hám tematikası oǵada bay. Mısalı, miynet qosıqları, muhabbat qosıqları, besik jırı, balalar qosıqları, tariyxıy qosıqlar, aqıl-násiyat qosıqları termeler, báyt, tuwǵan jer, Watan haqqındaǵı qosıqları, dástúr qosıqları hám t.b. Bul qosıqlardıń hár biri óziniń házil-dálkek qosıqları, ishinde, bir neshe túrge bóliniwi múmkin. Mısalı, dástúr qosıqlarına hawjar, sınsıw, bet ashar, joqlaw kirse, al muhabbat qosıqları ya tariyxıy qosıqlar óz ishinde bir neshe túrge bóliniwi múmkin. Solay etip, qosıqlar óziniń mazmunı, qurılısı, atqaratuǵın xızmeti boyınsha aytıslardan, aytımlardan, tolgawlardan ayrılıp turatuǵın tutas qaraqalpaq folklorınıń eń úlken janrı bolıp esaplanadı» [3,81], - dep bólip kórsetedi.

Professor Q.Maqssetov xalıq qosıqların tematikası hám mazmunına qaray bóle otırıp miynetke baylanıslı qosıqlar, muhabbatqa arnalǵan qosıqlar, balalar qosıqları, besik jırı (háyyiw), tariyxıy qosıqlar, aqıl-násiyat qosıqları, termeler, házil-dálkek qosıqları, dástúr qosıqları (toy baslaw, hawjar, sınsıw, bet ashar, joqlaw qosıqları), urıs dáwirindegi xalıq qosıqları dep, olardıń hár birine qısqasha tematikalıq, mazmunlıq jaqtan ilimiy analiz isleydi. Bul xalıq qosıqlarınıń atqarılıw ornı, atqarıwshıları, aytılıw ózgesheligi, kórkemlik ózgesheligi boyınsha ilimiy pikirlerin bildirip, mısallar menen tallaw isleydi. Xalıq qosıqlarınıń qaraqalpaq xalqınıń milliy miyrası sıpatındaǵı ornın belgilep beredi.

Juwmaqlap aytqanda, professor Q.Maqssetov tárepinen qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń janrlıq jaqtan jikleniwi, qosıq janrınıń túrine nadurıs kirgizilip júrgen ayırım janrlardaǵı shataslıqlardıń dúzetiliwi, qosıqlardı mazmunı, qurılısı, tematikası boyınsha analizlewleri, ilimiy pikirleri hám kózqarasları qaraqalpaq folklortanıw ilimi ushın oǵada bahalı esaplanadı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Мақсетов Қ., Қарақалпақ фольклорының эстетикасы. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1971.
2. Мақсетов Қ., Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979.
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аңызкеки дәретпелери. – Нөкис, «Билим, 1996.